

УДК 316.75:1

І. В. Владленова, кандидат філософських наук, доцент

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОФОРМЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «ІДЕОЛОГІЯ»: ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ

Проаналізовано феномен ідеології як складної концептуальної структури, яка визначає вектор соціально-політичних трансформацій, формує базис бачення цілісності політичних процесів, що відбуваються в політичному просторі, усвідомлення їх детермінації і смисловій завантаженості. Виділено базові компоненти ідеології, які взаємодіють у переплетеннях інтенціональної свідомості (Е. Гуссерль, С. Джон), поглибленої історичної свідомості (К. Ясперс), дієво-історичної свідомості (Г. Гадамер).

Ключові слова: ідеологія, світогляд, політична структура суспільства, соціальна реальність.

Актуальність проблеми. Ідеологія — явище складне, неоднозначне, яке можна розглядати в різних ракурсах. Як соціальний феномен вона постійно перебуває у фокусі уваги філософів, політологів, соціологів, культурологів і т. д. Будучи невід’ємним і фактично важливим політичним механізмом, який регулює відносини усередині політичної структури суспільства, ідеологія дає потужний імпульс філософській, науковій рефлексії. Ставлення до неї змінюється з великою амплітудою — від вкрай негативного до позитивного, однак інтерес залишається незмінним.

Метою статті є визначення базових характеристик ідеології в рамках філософського аналізу, а також факторів, які безперервно впливають на соціально-політичні процеси і формуються під дією ідеології. Для досягнення поставленої мети необхідно виявити складну внутрішню структуру ідеології як соціально-політичного явища, елементи котрого відображають та ідентифікують модель ідеології як складної системи; а також установити механізм, який спричиняє взаємодію і взаємозалежність усіх її елементів.

Незважаючи на складність визначення ідеології, можна виділити її смислове ядро, яке відображає її основну сутність. Під ідеологією розумітимемо систему оформлених ідей у вигляді органічної концептуальної сукупності політичних, соціальних ідей, міфів, філософських концепцій, які формально не є релігійними, здатні конструювати соціальну реальність, орієнтуються на практичні інтереси людини, мають метою маніпулювання і керування людьми шляхом впливу на їх свідомість, визначають, санкціонують, обґрунтовують та оцінюють ставлення до соціальної дійсності. Ідеологія здатна формувати оцінки, забезпечувати мотивацію, виправдовувати політичні дії, ухвалення урядових рішень, програми партій тощо.

В рамках різних систем суспільних відносин складаються такі види політичних ідеологій, як капіталістична, комуністична, марксистська тощо. Явище ідеології, як правило, досліджується в зв'язці влада-ідеологія, оскільки влада рідко здійснюється без ідей чи переконань, які виправдовують її панування та верховенство. Ідеологія являє собою набір принципів, спрямованих на встановлення або підтримання певної соціальної системи; це програма, заснована на принципах, які уніфікують та інтегрують певні дії для забезпечення консолідації на рівні певних спільнот чи держави в цілому. Аби визначити масштаби і простір функціонування ідеології, виділимо різні способи її актуалізації: на рівні різних соціальних груп і на рівні всього суспільства.

Таким чином, ідеологія може функціонувати в рамках професійних, вікових груп, етнічних спільнот або як провідна політична ідеологія в суспільстві. У такій схемі стає зрозумілим смислове навантаження ідеології наукового співтовариства, ідеології молоді чи ідеології лібералізму. Ідеологія повинна давати: а) пояснення, яким чином ті чи інші явища стали такими, які вони є; б) вказівку на пряму розв'язку цих явищ (керівництво до дії); в) критерії розрізнення істини і брехні, дієвих і несуттєвих аргументів [1].

Виклад основного матеріалу. Поняття «ідеологія» введено Антуан де Трейсі в роботі «Елементи ідеології», в якій під ідеологією розуміється наука ідей, що формує етичні, політичні, економічні погляди [1]. Ідеї, за Трейсі, генеруються силами, які функціонують у матеріальному середовищі, і щоб зрозуміти прогресивні політичні ідеї, необхідно розібратися в джерелах самих ідей, які виступають у ролі ідеології. Ідеологія ж існує, аби підтвердити певну політичну точку зору, служити інтересам певних людей (спільнот) і виконувати функціональну роль відносно соціальних, економічних, політичних та правових інститутів.

У рамках філософії марксизму ідеологія виступає інструментом маніпулювання владних структур для забезпечення панування певного класу. Л. Альтюссер, А. Грамші, К. Мангейм, К. Маркс, Ф. Енгельс та інші вважали, що ідеологія є особливим ідейним конструктом, інструментом реалізації тих чи інших класових потреб. Для Д. Белла ідеологія орієнтована на конкретні дії, що спираються на систему вірувань [2]. За Т. Парсонсом, ідеологія виступає як система цінностей даного суспільства, функціональний елемент політичної системи, котрий визначає основні напрями розвитку даного суспільства, підтримує існуючий порядок [3]. Р. Арон, Е. Шілзом та У. Матц уявляють ідеологію не просто як регулятор суспільних відносин, а й як релігійно вмотивовану систему — ерзацрелігію, здатну конструювати картину світу, що складається в просторі екзистенційної кризи. Згідно з У. Матцом ідеологія наділяє сенсом дію в межах екзистенції як релігійна сакральна-політична доктрина [4]. Для К. Манхейма ідеологія є хибною свідомістю [5]. У ролі ідеології Ю. Габермаса виступають наука і техніка [6]. Для Л. Альтюссе-

ра тотальний характер ідеології завжди відображає деякі класові позиції, якою б не була їх форма (релігійна, моральна, юридична, політична) [7]. За допомогою панівної ідеології, за Л. Альтюссером, забезпечується «гармонія» (іноді не дуже струнка) функціонування репресивного державного апарату та ідеологічних апаратів держави, а також «гармонія» різних ідеологічних апаратів держави. Всі ідеологічні апарати держави, якими б вони не були, ведуть до одного й того самого результату: відтворення виробничих відносин, тобто відносин капіталістичної експлуатації.

Ідеологія — це «подання» про уявні стосунки індивідуумів з реальними умовами їхнього існування. Л. Альтюссер висуває дві тези про ідеологію: 1) практична діяльність існує лише у формі ідеології і залежить від неї; 2) ідеологія існує тільки в суб'єкті і для суб'єкта. Категорія суб'єкта є конститутивною для будь-якої ідеології, тому що функція (визначальна) ідеології — «конституювати» конкретних індивідуумів у суб'єкти. Саме в цьому подвійному процесі конституювання, на думку Л. Альтюссера, і функціонує будь-яка ідеологія.

У контексті постструктуралістського аналізу С. Жижека ідеологія являє собою механізм структурування, організації та наділення сенсом соціальної реальності [8]. К. Гірц вважає, що поняття «ідеологія» само стало абсолютно ідеологічним: «схоже, що усвідомлення (а може бути, це було всього лише припущення), що суспільно-політичне мислення виростає не з порожніх роздумів, але “завжди пов'язане з умовами існування мислителя”, запламувала це мислення внаслідок його залученості в ту саму вульгарну боротьбу інтересів, над якою воно претендувало підвестися» [9, с. 227]. К. Гірц зазначає, що підхід до вивчення ідеології, який створено в гуманітарних науках, неправильний через те, що ідеологія розглядається як самостійна сутність, як впорядкована система культурних символів. Порятунком від парадоксу Мангейма К. Гірц бачить у такому вдосконаленні концептуального апарату, яке зробило б його застосованим до вивчення сенсів. «Ідеологія – це структурована реакція на структурні напруги соціальної ролі» [9, с. 235]. «Чим би не були ідеології (проекціями неусвідомлених страхів, вуаліруванням прихованих мотивів, добровільними (phatic) виразами групової солідарності), вони передусім суть карти проблематичної соціальної реальності та матриці, за якою створюється колективна свідомість» [9, с. 250].

М. Фуко в рамках концепції «дисциплінарної влади» відводить ідеології підлегле місце відносно інститутів влади. Ідеологію формують інститути влади, і вони завжди вимагатимуть від науки «освячення» своїх ідеологічних позицій [10]. М. Фріден вважає, що ідеологію формує політичне мислення, яке належить здебільшого до сфери лінгвістики, семіотики та інших інтерпретаційних технік [11]. На його погляд, будь-яка ідеологія будується з урахуванням певної системи цінностей та ідеалів, які каталізують епісте-

мічні, екзистенційні, релігійні, національні стимули та уявлення, допомагають пояснювати і конструювати соціальну реальність, додержуватися тих чи інших політичних ідей.

У такому ключі ідеологія розглядається також такими авторами, як K. Bloor, I. Adams, J. Hoffman, P. Graham, D. M. Grometa, H. Kunreuthera, R. P. Larrick, D. F. Ericson, C. J. Anderson, J. D. Hilmer, Q. H. Beazer, Dr. Michael, S. Coffman, C. Krauthammer, A. Heywood та ін. [12–14]. Деякі дослідники припускають, що коріння ідеології необхідно шукати в архетипах, національній «пам'яті», яка являє собою схему, котра інтегрує структуру знань, що складається з взаємопов'язаної мережі переконань, думок, оцінювань і т. д. (R. Lau, D. Redlawsk та ін.).

Ідеологія становить систематизовану форму знання, в якій важливими властивостями є ціннісна, мотиваційна, мобілізуюча, напрямна. За допомогою ідеологічних засад політики формується базис бачення цілісності політичних процесів, усвідомлення детермінації і смислової завантаженості подій, які відбуваються в політичному просторі. У цьому аспекті ідеологія виконує комунікативну функцію, визначає основні механізми побудови взаємин, взаємозв'язків і взаємодій індивідів, груп та спільнот. Можна сказати, що дія ідеології визначається, з одного боку, ірраціональними настановами, а з другого — контекстом комунікативної раціональності, яка ставить своєю метою виробництво процедурного знання, теоретичного і практичного знання взагалі на основі раціональності, узгодженості та розуміння.

У такому аспекті комунікативна раціональність розуміється в формально-прагматичній теорії Ю. Хабермаса і трансцендентально-прагматичній теорії комунікативного співтовариства К.-О. Апеля. Актуалізація ідеології відбувається в руслі політичної свідомості, яка являє собою взаємозв'язок настанов, сформованих у сфері ідеологічної та політичної діяльності сукупністю ментальних явищ, в яких виражається сприйняття політики індивідуальним суб'єктом політичного процесу. Засвоєні настанови виступають як політичні стереотипи, тобто спрощені, емоційно забарвлені універсальні образи політичних об'єктів і явищ. У цьому сенсі можна говорити про політичну свідомість, в якій органічно поєднуються інтенціональна свідомість (це поняття розроблене в феноменології та аналітичній філософії Е. Гуссерля, С. Джона), що відображає здатність бути спрямованою на деякий предмет, в даному випадку — політичні процеси; поглиблена історична свідомість (К. Ясперс) як спосіб смислового конституювання дійсності, що наділяє людину здатністю орієнтуватися в історичному часі і соціальному просторі; дієво-історична свідомість (Г. Гадамер), що являє собою розгортання простору, яке опосередковує можливість порозуміння «Я» та іншого (тексту, співрозмовника, сфери політики).

У рамках дієво-історичної свідомості уявлення процесу розуміння полягає у тому, що тлумачення є не методичним засобом осягнення сенсу, яким він має бути згідно з обраним методом, а внутрішнім моментом розуміння сенсу як такого, сенсу в конкретній сфері, що забезпечує кристалізацію переконань, думок людей, які залучені в політичну дію. Роль ідеології у житті суспільства, його комунікативна, смислова роль визначають ставлення до політичної реальності на рівні індивідуального «Я» і колективному рівні сприйняття соціальної дійсності. Українська держава постала перед вибором вироблення консолідувальної ідеї, яка б лягла в основу національно-державної ідеології.

Однак саме розуміння того, що таке ідеологія, наявність різних підходів та інтерпретацій цього явища, що виявляються в численних дискусіях, у тому числі філософських, ускладнюють це завдання, спричиняють труднощі на шляху побудови національно-державної ідеології. Феномен ідеології досить складний, він являє собою структуру, в якій тісно переплітаються соціальні, політичні, культурологічні, світоглядні та інші елементи. При цьому спроба дослідження ідеології, наприклад в рамках політології чи соціології, значно звужує можливості аналізу рамками обраних наук.

На відміну від вузькоспеціальних дисциплін філософія здатна вийти на універсальний рівень узагальнення, що дозволяє подивитися на ідеологію як на системне, цілісне явище. Неоднозначність уявлень про ідеологію, відсутність прояснених дефініцій і невизначеність властивостей роблять філософське осмислення цього феномену надзвичайно важливим і актуальним. Зважаючи на теоретичні недоробки в аналізі феномену ідеології актуальними є уточнення категоріальних меж ідеології і близьких за значенням понять; пошук системного каркаса ідеології, що представляє її як багаторівневу структуру; виявлення онтологічних, гносеологічних та аксеологічних підстав ідеології; пошук нових підходів до проблеми формування національної ідеології та ін. Дослідження феномену ідеології в руслі філософії спрямоване на розуміння ідеології як явища, що знаходиться в процесі розгортання соціально-філософської дискурсивності. У контексті філософського аналізу ідеологію можна вивчати в рамках системного, структурно-функціонального, постструктуралістського, марксистського і неомарксистського, герменевтичного, феноменологічного, екзистенціального та інших підходів.

Дослідження ідеології в екзистенціальному аспекті дає можливість зрозуміти механізм соціального функціонування ідеологічних уявлень крізь призму сформованих на основі базисного досвіду екзистенціальних настанов та власного досвіду переживань. Екзистенціальний підхід актуалізує ідею про неповторну сутність людини, яку вона набуває в процесі індивідуального пошуку власної унікальної ідентичності. У цьому підході можна виділити дві крайні позиції: песимістичну та оптимістичну. Перша (наприклад,

фрейдизм) стверджує, що природа людини деструктивна, антисуспільна, і тому вимагає придушення потягів; другий (В. Франкл, Дж. Бюджентал) маніфестує людину як творця, що плідно розвиває свій внутрішній світ. У рамках екзистенціалізму формується уявлення про людину як про особистість, ядром якої виступають мотиви і цілі діяльності, котрі можуть визначатися в тому числі ідеологічними програмами, функція яких полягає в ідентифікації особи за допомогою визначення сенсу існування в суспільстві, об'єднання з однодумцями, створенні «вектора руху» і т. д. Р. Арон стверджує, що існує зв'язок між марксистською критикою ідеологій і зусиллями екзистенціалістів знайти основу людської поведінки.

Марксистська філософія піддає критиці відчуження, через це намагається дістатися реальних основ життя людини, визначених її відносинами з природою та іншими людьми. Екзистенціалізм теж прагне викрити ідеологічні фікції, що сковують свідомість, аби, подолавши несумлінність, дійти вибору, який робить людина самостійно. У своїх крайніх формах ідеологія (наприклад тоталітаризм) може призводити до деперсоналізації — втрати власного «Я», відчуження. Системний підхід у філософському аналізі орієнтує дослідників на розкриття цілісності об'єкта, пошук механізмів, які виявляють різноманітні типи зв'язків складного об'єкта, зводить їх в єдину теоретичну картину. Цей підхід розкривається в структурно-функціональній методології (Б. Малиновський, А. Редкліфф-Браун). Відправною точкою структурно-функціонального аналізу є поняття функції кожної системної одиниці відносно системи як цілого. Відповідно до теорії структурно-функціонального аналізу будь-яка системна одиниця організації зобов'язана бути функціональною.

Висновки. Ідеологія являє собою складне соціально-політичне явище, базові характеристики якого можна виділити за допомогою філософського аналізу в рамках різних підходів. Екзистенційний підхід забезпечує розуміння ідеології як програми формування особи людини, ініціатора мотивів і цілей діяльності, що ведеться в контексті онтологічного сенсу переживання. Структурно-функціональний підхід визначає ідеологію як механізм адаптації соціальної системи, що підвищує її стійкість, ефективність взаємодії з різними компонентами, регулює внутрішні зв'язки і поведінку окремих частин системи, реалізовує взаємозв'язок між її елементами, визначає функціонування соціального знання, політичних систем, цінностей. Герменевтичний підхід уявляє ідеологію у вигляді теоретико-концептуальної схеми, яка розробляє ідеї, погляди, моделі розвитку суспільства, в якій ставиться питання про людину, котра здатна до рефлексії, розкривати горизонти розуміння: себе, свого місця в політичній системі суспільства, навколишній реальності.

Базові компоненти ідеології знаходяться у взаємному зв'язку один з одним, що забезпечується формуванням і функціонуванням політичної свідо-

мости, яку можна уявити як складову частину суспільної свідомості, в якій органічно поєднується інтенціональна свідомість (Е. Гуссерль, С. Джон), здатна бути спрямованою на деякий предмет, в даному випадку — на політичні процеси; поглиблена історична свідомість (К. Ясперс) як спосіб смислового конституювання дійсності, що наділяє людину здатністю орієнтуватися в історичному часі та соціальному просторі; дієво-історична свідомість (Г. Гадамер), що являє собою розгортання простору, яке опосередковує можливість взаєморозуміння «Я» та іншого (тексту, співрозмовника, сфери політики).

Ідеологія виступає в ролі структурованої системи, яка визначає вектор соціально-політичних трансформацій. В умовах диференціації соціальних та етнічних груп, поляризації їхніх інтересів, наростання кризовості у політичній сфері суспільства дослідження ідеології є досить актуальними. Як перспективу подальших розвідок ідеології в руслі філософського аналізу можна назвати дослідження, присвячені екзистенціальним аспектам ідеології та практиці екстремізму, зв'язку ідеології з національним і релігійним світоглядом, аналіз громадської думки в руслі світоглядних настанов, проблемам прийняття демократичного транзиту, ліберальних цінностей та ідеалів, що дозволить сформулювати більш ґрунтовне і цілісне уявлення про ідеологію як про складний соціально-політичний феномен.

ЛІТЕРАТУРА

1. Идеология [Электронный ресурс] // Политика. Толковый словарь / Д. Андерхилл и др. – М. : ИНФРА – М ; Весь Мир, 2001. – Режим доступа: www.dic.academic.ru/dic.nsf/politology/.
2. Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties / D. Bell. – Harvard : Harvard University Press, 2000. – 540 p.
3. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 270 с.
4. Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху модерна / У. Матц // Полис (Политические исследования). – 1992. – № 1–2. – С. 130–142.
5. Манхейм К. Идеология и утопия / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1994. – С. 52–95.
6. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы: На пути к либеральной евгенике? / Ю. Хабермас ; пер. с нем. М. Л. Хорькова. – М. : Весь Мир, 2002. – 144 с.
7. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования) [Электронный ресурс] / Л. Альтюссер ; пер. с фр. С. Б. Рындина // НЗ. – 2011. – № 3(77). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html>.
8. Жижек С. Власть и цинизм / С. Жижек // Кабинет: Картины мира / пер. с англ. В. А. Мазина. – СПб. : Инапресс, 1998. – С. 162–174.

9. Гирц К. Интерпретация культур : пер. с англ. / К. Гирц. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. – 560 с.
10. Фуко М. Правительственность (идея государственного интереса и её генезис) / М. Фуко ; пер. И. Окуневой // Логос. – 2003. – № 4/5. – С. 4–22.
11. Фриден М. Мыслить политически и мыслить идеологически / М. Фриден // Полит. наука. – 2013. – № 4. – С. 45–50.
12. Heywood A. Political Ideologies: An Introduction / Andrew Heywood. – Palgrave Macmillan, 2012. – 392 p.
13. Krauthammer C. Things That Matter: Three Decades of Passions, Pastimes and Politics / Charles Krauthammer. – Crown Forum, 2013. – 400 p.
14. Coffman M. S. Plundered: How Progressive Ideology is Destroying America / Dr. Michael S. Coffman Plundered. – EPI, 2012. – 340 p.

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ОФОРМЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ «ИДЕОЛОГИЯ»: ФИЛОСОФСКИЕ ПОДХОДЫ

Владленова И. В.

Проанализирован феномен идеологии как сложной концептуальной структуры, которая определяет вектор социально-политических трансформаций, формирующий базис видения целостности политических процессов, осознание детерминации и смысловой нагруженности происходящих в политическом пространстве событий. Выделены базовые компоненты идеологии, которые взаимодействуют в переплетениях интенционального сознания (Э. Гуссерль, С. Джон), углубленного исторического сознания (К. Ясперс), действенно-исторического сознания (Г. Гадамер).

Ключевые слова: идеология, мировоззрение, политическая структура общества, социальная реальность.

CONCEPTUAL SHAPING OF THE NOTION «IDEOLOGY»: PHILOSOPHICAL APPROACHES

Vladlenova I. V.

The paper analyzes the phenomenon of a complex conceptual structure determining the vector of socio-political transformations, which is involved in shaping the basis of view of integrity of political processes, understanding of determination and notional load of the processes happening in the political space. The work singles out the base components of ideology interacting in the tangles of intentional consciousness (E. Husserl, S. John), profound historical consciousness (K. Jaspers), and active-historical consciousness (H. Gadamer).

Key words: ideology, worldview, political structure of society, social reality.

